

Over mensen, wensen, was en zilver

Evelien Blommaert

We kunnen niet ontkennen dat Vlamingen vele eeuwen lang een sterke binding gehad hebben met het religieuze, wat dan ook heel wat sporen heeft nagelaten. Wie oude foto's van volkse interieurs bekijkt, merkt meteen allerlei devotionalia op, die de wanden en het meubilair versieren. Vandaag zijn de meeste van deze voorwerpen echter alleen nog terug te vinden in musea en privé-collecties. Het loont zeker de moeite om dat magisch aandoend verleden even extra onder de aandacht te brengen. In dit artikel gaan we dieper in op het fenomeen "ex-voto".

Een ex-voto is een offer dat men brengt aan een heilige als dank voor een genezing en voorspoed of om gezondheid en geluk te bekomen. We vragen ons onder andere af welke vormen dergelijke votieve platen kunnen aannemen, door wie ze gebruikt en geproduceerd worden en welke de reden van het verval is in de tweede helft van de twintigste eeuw. We focussen vooral op de wassen en plaatijzeren ex-voto's, wegens hun frequent gebruik in onze streken. Verder leggen we ons in hoofdzaak toe op de symbolische betekenis van deze votieve geschenken. Ze vertellen een verhaal met betrekking tot het volksgeloof en de volksgeneeskunde. We besteden minder aandacht aan de technische en vormelijke elementen.

Daarna behandelen we het gebruik van de ex-voto, m.a.w. de bedevaarttraditie in Vlaanderen. Waarom gingen mensen op pelgrimstocht? Hoe ontstond een bedevaartsoord? Gaan mensen er nog steeds heen? Wat werd er naast ex-voto's nog geofferd aan een heilige en welke souvenirs kregen pelgrims mee naar huis? Deze en nog andere vragen vinden hun antwoord in het tweede deel van dit artikel.

Ten slotte hebben we de daad bij het woord gevoegd en een bezoek gebracht aan de kaarsengieterij Bouckaert te Ieper. (zie bijlage)

Ex-voto's algemeen omschreven

Een ex-voto is een voorwerp dat de gelovige schenkt aan een heilige in een kerk of een bedevaartplaats als dank voor een genezing en voorspoed of om gezondheid en geluk te bekomen. Ex-voto's kunnen allerlei vormen aannemen. Meestal verwijzen ze naar de ziekte waaraan men leed. Zo worden er krukken, prothesen, brillen en breuk-

banden geofferd, maar ook voorwerpen die speciaal voor dit ritueel vervaardigd werden: afbeeldingen van mensen, lichaamsdelen en zelfs dieren in allerlei materialen. Er bestaan ex-voto's in aardewerk, was, zilver, hout, steen, ijzer en zelfs in goud. Iemand die bijvoorbeeld aan een oorkwaal leed, offerde een afbeelding van een oor in was of plaatzilver (Adriaen 1995: 70). De voorstelling van menselijke lichaamsdelen of organen is vaak zeer realistisch-anatomisch. Zoömorfe voorstellingen komen dikwijls in hun totaliteit voor (Vanlooce et al 2000: 23-24).

De term ex-voto komt uit het Latijn en betekent letterlijk "gegeven uit gelofte". Reeds in de prehistorie en de oudheid werden votieve gaven aan de godheid geschonken uit dank voor een genezing. De houten beeldjes gevonden bij de bronnen van de Seine illustreren dit. Ze verwijzen duidelijk naar religieuze praktijken in een Keltisch natuurheilgdom uit de late IJzertijd. Het is duidelijk dat de mensen, die deze voorwerpen (mannelijke en vrouwelijke voorstellingen, als ook voorstellingen van ledematen en ingewanden) in de bronnen van deze rivier achterlieten, op zoek waren naar genezing en daarom aan de godheid een symbool van hun door ziekte aangetaste lichaam offerden. Een ander voorbeeld is het votieftafeltje, bewaard in het nationaal archeologisch museum in Athene. Een man offert een been waarop spataderen zichtbaar zijn aan Asklepios, god van de geneeskunst, uit dank voor genezing.

Ook in onze streken werden er in de prehistorie offerandes aan de goden gebracht. Bij de kerstening namen de Ierse monniken, die dezelfde Keltische cultuur bezaten, deze gebruiken over. Plaatselijke heiligen namen in veel gevallen de genezende krachten en zelfs de voorstellingswijze van de heidense goden over.

Votieve of offergiften zijn vermoedelijk van alle tijden en worden teruggevonden in praktisch alle culturen. De nietige, kwetsbare mens ziet zich geplaatst tegenover onvoorspelbare, onbedwingbare en hem vaak bedreigende natuurkrachten, die hij al dan niet gaat verpersoonlijken en verbinden met diverse goden of één opperwezen. (Verstappen 1980 : 23-26)

In zijn huidige vorm is de ex-voto veeleer een verzamelnaam, ingevoerd door de volkskunde om dergelijke objecten aan te duiden. Gewone mensen hebben er meestal geen specifieke naam voor, tenzij een verkleinwoord voor het voorwerp zelf of voor wat het voorstelt. Samenvattend kunnen we dus een ex-voto omschrijven als een voorwerp dat aan een hogere macht geofferd of geschonken wordt om een gunst te verkrijgen, of als een teken van dankbaarheid voor een verkregen gunst.

Wassen ex-voto met moule.
 (Collectie Het Huis
 van Alijn, Gent)

Ex-voto's kunnen votieve gaven of offergaven zijn. Ex-voto's als votieve gaven passen in onze christelijke cultuur. Het zijn votiefgeschenken waarmee men een hogere macht dankt voor een verkregen gunst. De verschillende stadia zijn hierbij: iemand ondergaat een beproeving. Hij of iemand anders bidt om hulp tot God of een tussenpersoon (Maria, heilige), doet tegelijkertijd een belofte (op bedevaart gaan bijvoorbeeld) en vervult (na verkrijging van de gevraagde gunst) deze belofte via een, meestal zichtbare, materiële daad of gift.

Daarnaast zijn er de offergaven of wijgeschenken. Hier gaat men in de richting van het antieke 'do ut des' principe: ik geef iets opdat jij mij iets zou geven. Men tracht door een offergave een hogere macht te dwingen iets terug te doen. Dat gebeurt vaak in de context van een bezoek aan een soort bedevaartsoord, waarbij de pelgrim een geschenk meebrengt om een bepaalde gunst te verkrijgen en een wens kracht bij te zetten.

Tussen beide soorten giften bestaat er duidelijk een verschil, hoewel dit in de ogen van de schenkers vaak niet zo duidelijk is en er in de praktijk allerlei gradaties bestaan. Bij votieve gaven schenkt men op

basis van een belofte en een verkregen gunst. Bij wijgeschenken schenkt men om een gunst te verkrijgen of af te dwingen. Met het voorbeeld van de votiefschilderijen voor ogen, schenkt men in het ene geval schilderijen na bijvoorbeeld de genezing van een kind, terwijl in het andere geval een schilderij van een kind wordt geschonken om het onder de bescherming van Maria te plaatsen en het te behoeven voor alle onheil. Aangezien hierbij tegelijkertijd ook een gelofte uitgesproken kan worden - belofte van een soort lijfeigenschap aan een heilige, het dragen van een bepaalde kledij, het doen van giften, bedevaarten, enzovoort - kunnen, in het kader van bepaalde christelijke gebruiken, de met deze categorie verbonden offergaven eveneens als ex-voto 's worden beschouwd. (De Loose 1996: 24)

Een ex-voto kan de vorm aannemen van om het even welke offergave. Hij kan bestaan uit offergeld of roerende en onroerende goederen, uit het offeren van een schilderij (of foto) met de afbeelding van een te beschermen persoon of van een mirakel, uit het offeren van was of van een brandende kaars, van zilveren, wassen, ijzeren, stenen en papieren afbeeldingen van personen of van hun ledematen met het oog op, of als dank voor een genezing, uit het schenken van voorwerpen die verwijzen naar een ziekte waarvan men genezen is (krukken, prothesen, brillen), van werktuigen, sier- en gebruiksvoorwerpen, van allerlei opschriften en dankformules, van juwelen, heiligenbeelden of zelfs van een hele kapel. Het kunnen dus zowel bestaande voorwerpen zijn als voorwerpen die speciaal als ex-voto gemaakt zijn. We zullen verder vooral deze laatste categorie behandelen. (Stroobants en Adriaen 1996 : 55-59)

Op de vraag door wie dergelijke ex-voto's werden - en worden - geofferd, luidt het antwoord meestal dat in principe iedereen ervoor in aanmerking kwam, ongeacht rang, stand, intellect of cultuur. In het kader van de rooms-katholieke religie waren het uiteraard bijna uitsluitend de 'gelovigen' die deze praktijken beoefenden. Verder stelt men vast dat mensen uit de meest diverse standen ex-voto's offerden. Enkel uit de waarde van de ex-voto kan men iets afleiden i.v.m. de welstand van de schenker.

Het offeren van geld, voorwerpen, levensmiddelen aan goden, heiligen, voorouders,... komt voor in alle maatschappijen en is van alle tijden. De reden voor zo'n offerande is niet zozeer afhankelijk van de god of kracht waarin de mens gelooft, maar wel van het feit of hij al dan niet gelooft. Ook niet-gelovigen (mensen die geen godsdienst belijden) kunnen op een bepaald moment in hun leven tot het besef komen dat ze het heft niet meer in eigen handen hebben. Het is eigen aan de menselijke natuur om dan op zoek te gaan naar een laatste strohalm, die dan gevonden wordt onder de vorm van een boven-

Wassen ex-voto. (Collectie Het Huis van Alijn, Gent)

menselijke kracht (één God in het monotheïsme, meerdere goden in de polytheïstische religies, de natuurkrachten, de voorouders,...).

Het schenken van offers aan de hogere macht(en) is evenmin beperkt tot de 'natuurvolkeren' of de 'cultuurmensen'; het komt voor in elke gemeenschap. Het soort en de graad van 'beschaving' zijn geen bepalende factoren voor dit fenomeen, maar wel voor de vorm waarin het wordt gegoten. Hierbij kan men de vraag stellen waar de katholieke kerk het recht vandaan heeft gehaald de rituelen van de autochtone bewoners van voormalige kolonies te veroordelen, af te doen als 'bijgeloof' en bijgevolg te pogen deze rituelen uit te roeien.

Het is ook zo dat zowel arme als rijke mensen ex-voto's schonken. Uit de variatie aan materialen waaruit de ex-voto is gemaakt, van zeer kostbare tot zeer goedkope, kunnen we afleiden dat het schenken ervan geen kwestie was van rang of stand. Rijkere mensen schonken gouden of zilveren ex-voto's, zelfs juwelen voor een heiligenbeeld, of de kleding ervoor, gemaakt uit dure stoffen, geborduurd met gouddraad en bezet met edelstenen. Ook aan de voorstellingen (bijvoorbeeld: de kleding van de afgebeelde personen) op vele schilderijen kan men zien dat ze geschonken werden door welstellende families. Terwijl de minder goeude bedevaarder een wassen ex-voto in klein formaat schonk, kon de bemiddelde gelovige het zich permitteren een levensgrote wassen ex-voto te geven. De bedevaarder is dus niet de arme noch de rijke mens. Ook het feit dat hij wetenschappelijk onderlegd is, houdt hem niet tegen om op bedevaart te gaan. Bewegen is geen kwestie van 'beschaving' of van godsdienstige overtuiging; het vereren van hogere machten is niet specifiek eigen aan katholieken. (De Loose 1996: 24-26)

Samen met het afnemend aantal bedevaartplaatsen neemt ook het gebruik van het offeren van ex-voto's af. Dit fenomeen hangt uiteraard samen met de belangrijkste factoren die de bedevaarten langzaam hebben doen uitsterven (zie verder). Voorts ondervindt dat gebruik hinder van een verminderde toegankelijkheid van vele kerken en kapellen, onder andere om veiligheidsredenen, en vooral van de postconciliaire mentaliteit, waarbij zowel de gelovigen als de geestelijkheid dit gebruik onder de 'bijgelovige praktijken' zijn gaan rangschikken. Daarom willen ook parochiepriesters zo snel mogelijk aan deze praktijken een einde stellen. Heiligenbeelden verdwijnen uit hun vertrouwde omgeving; gelovigen mogen niet meer zelf hun ex-voto's ophangen; de wassen ex-voto's worden wegens brandgevaar zo snel mogelijk verwijderd; zilveren ex-voto's verdwijnen naar veiliger oorden of worden hersmolten. Wanneer door de dalende vraag de producenten één na één afhaken, is de cirkel bijna rond. (Voye 1995: 30-37)

Wassen ex-voto's

Tot de gebruiken van de bedevaarders behoorde, naast het kopen van bedevaartvaantjes en 'santjes', ook het offeren van ex-voto's. De bedevaarder deed dit enerzijds wegens een belofte aan een bepaalde heilige voor een verkregen genezing of redding en anderzijds om een ziekte of gevaar te voorkomen of om van een heilige de genezing of de redding uit een gevaar te bekomen. De wassen en zilveren afbeeldingen van mens en dier nemen onder de ex-voto's de belangrijkste plaats in. Wassen ex-voto's werden waarschijnlijk het eerst gebruikt. Zo offerde men zijn eigen gewicht in was of schonk men een levensgroot wassen beeld uit dankbaarheid voor bekomen gunsten.

Het is bekend dat koning Karel VI van Frankrijk in 1392 zijn afbeelding in natuurlijke grootte liet gieten om ze te schenken aan Sint-Hermes te Ronse. De koning was namelijk onderhevig aan zenuwaanvallen. Daarom wendde hij zich tot Sint-Hermes, die aangeroepen wordt voor de genezing van krankzinnigen en voor allen die door de duivel gekweld en bezeten worden. Bewaarde voorbeelden van levensgrote wassen beelden zijn in onze gewesten niet bekend. In Vlaanderen is men meer vertrouwd met het offeren van kleine wassen afbeeldingen. Dit gebruik is voor een groot gedeelte verdwenen, zodat we de ex-voto's kunnen onderbrengen bij de verzameling gewezen volksgewoonten. (Ruys 1989: 20-30)

Het offeren van wassen ex-voto's bleef in gebruik tot in de twintigste eeuw. Ze hadden de vorm van beeldjes van heiligen, van mannen en vrouwen, bunselkinderen, hoofden, bustes, borsten, oren, tanden, gebitten, harten, longen, baarmoeders en andere ingewanden, armen, handen, benen en voeten. Uitzonderlijk werd de ziekte of het gebrek echt afgebeeld: het katrienewiel, een klompvoet, een hamerteen, zweeren, ...

Aangezien onze voorouders eeuwenlang sterk afhankelijk waren van wat het land hen opbracht, deelde ook het vee in de votieve gaven. Elementen uit het plantenrijk komen ook voor: een zeslobbige bloem, aardappelen of een zak graan. Als voorwerpen kennen we een boot of een gebouw. Typisch voor de volkscultuur is dat de vormgeving soms generaties lang onveranderd bleef. In de negentiende en twintigste eeuw werden nog figuren gegoten in zeventiende- en achttiende-eeuwse klederdracht. De vormgeving van wassen ex-voto's was soms ook geïnspireerd op volksprenten, schilderijen, beelden, grafzerken of zelfs op zilveren ex-voto's. (Vanlooocke et al 2000 : 24-26; Van Der Linden 2000 : 54).

Wassen ex-voto's waren eeuwenlang zeer populair wegens hun geringe kostprijs en de mogelijkheid om er zeer plastische, driedimensio-

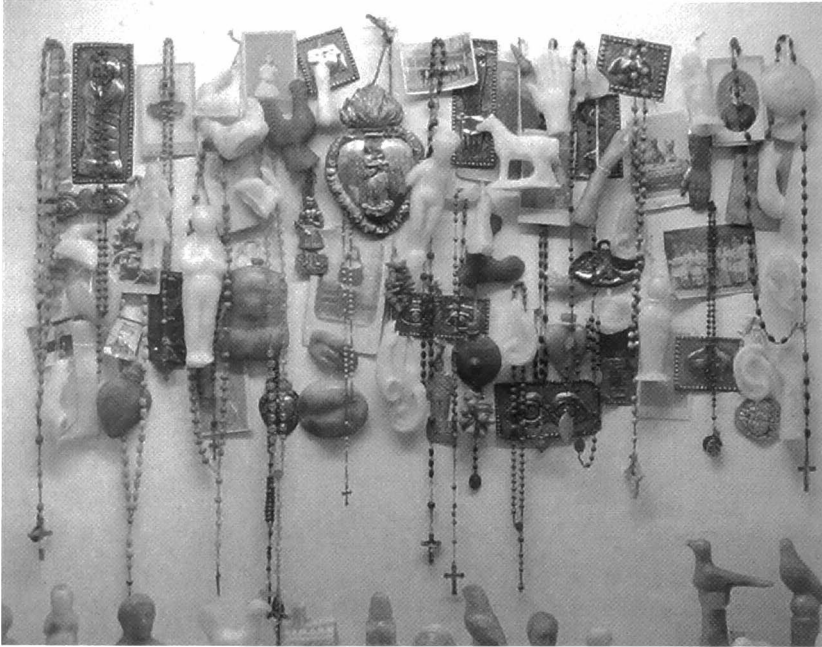
Metalen ex-voto. (Collectie Het Huis van Alijn, Gent)

nele voorstellingen mee te maken. De overeenkomst met het lichaamsdeel of met het dier was voor de offeraar immers zeer belangrijk. Sommigen wensten met deze gave ook hun ziekte op een symbolische manier te offeren en ervan af te raken. Er is zelfs een bedevaartsplaats in Oost-Vlaanderen waar een kapelverantwoordelijke tot voor kort de offerandebeeldjes in een metalen schaal aan het altaar opbrandde. Dergelijke gewoonten gaan terug op magische rituelen van de Keltische cultuur. Restanten ervan vinden we ook bij het afbinden van koorts: een stukje textiel dat in aanraking met de zieke is geweest, wordt daarbij gebonden aan het traliewerk of aan boomtweigen bij een koortskapel.

De wassen beeldjes werden op diverse manieren geofferd: in een mandje, rechtop geplaatst op een tafeltje, op een altaar, in een votiefkastje met legplanken en zelfs op een heiligenbeeld. Ze werden ook opgehangen met een touwtje dat in het beeldje werd meegegoten of er achteraf werd aan vastgebonden. Deze ex-voto's hingen aan traliewerk, ijzeren leuning, staande rekken met pinnen of haken, aan kaders of in votiefkasten met nagels en krammen. Meestal waren er tientallen tot honderden votiefbeeldjes aanwezig. Soms werden ze ook in de openlucht gehangen. Er hing dan een doordringende geur van was en het rammelen van deze sculpturen in de wind zorgde voor een speciaal geluid. Dit alles gaf een eigen sfeer aan deze offerplaatsen. (Stroobants en Adriaen 1996: 17-21).

Eeuwenlang waren de kaarsengieters de meest voor de hand liggende producenten van wassen ex-voto's. Heel soms werden ze ook door kosteren of in kloosters vervaardigd. De grondstof voor het maken van

Gietvormen en ex-voto's
Vanlanckeren.
(Adriaen 1995: 70)

wassen ex-voto's was oorspronkelijk zuivere bijenwas, al dan niet gebleekt of bijgekleurd; Lourdesblauwe wassen exemplaren werden bijvoorbeeld gekleurd met aniline. Reeds vroeg gaven kostprijs en winstbejag aanleiding tot het zoeken naar vervangproducten. Vanaf het einde van de negentiende eeuw werd ook paraffine gebruikt, aanvankelijk in mengvorm met bijenwas, later meer en meer als een goedkoop vervangproduct. Onder de paraffine werden soms toevoegingen gemengd, bijvoorbeeld dierenvet, kleurstoffen, stearine en ozokeriet. Dat product voorkomt verkleuring van de paraffine en geeft meer hardheid aan het afgietsel.

Meestal worden de beeldjes uit een gietvorm vervaardigd. Die gietvormen konden van aardewerk, een tin-loodlegering, smeedijzer, hout of gips (pas in de negentiende eeuw) zijn. Metalen gietvormen hebben het voordeel dat men het afgietsel vlug kan afkoelen door het in koud water onder te dompelen. Heel soms werden wassen ex-voto's ook met de hand geboetseerd. Hier en daar zijn er zulke exemplaren gevonden.

Op de vraag waarom het offeren van ex-voto's in de tweede helft van de twintigste eeuw in onbruik raakte, kunnen we verschillende antwoorden geven;

- het succes van de geneeskunde had een nefaste invloed op deze vorm van devotionele volksgeneeskunde;
- in kerkelijke milieus werd het gebruik tegengewerkt en ontmoedigd vooral na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965), toen de devo-

tie voor heiligen en allerlei uitwassen werd afgebouwd. In die tijd van oecumene wilde de katholieke kerk allerlei niet-bijbelse tradities neutraliseren om de toenadering tot de protestantse kerk mogelijk te maken. Stenen dankplaten konden nog net door de beugel, aangezien ze geen magische bijklank hadden. De tolerantie voor wassen votieve gaven is sterk persoonsgebonden. Een aantal pastoors blijven het gebruik zinvol vinden, indien het in de juiste context gebeurt, los van het bijgeloof dus. Wanneer het commerciële aspect van de devotiehandel evenwel de bovenhand krijgt, wordt het gebruik door de kerk tegengewerkt;

- wassen ex-voto's worden soms uit de kerk of de kapel verwijderd wegens brandgevaar. In enkele kapellen, zoals bijvoorbeeld in de kapel van O.-L.-Vrouw van Gedurigen Bijstand te Lotenhulle, staken kinderen de ex-voto's soms in brand;
- na vernieling door oorlogsomstandigheden of brand werd het gebruik vaak niet meer hervat, zoals in de nieuwe kapel van O.-L.-Vrouw van Kerselare te Edelare;
- bij herschildering van de binnenmuren van een bedevaartsplaats worden de votieve gaven niet meer teruggehangen, omdat ze een vuile indruk geven. Wassen beeldjes trekken immers gemakkelijk roet en stof aan en zijn zeer breekbaar;
- vanaf de jaren '60 was er een verminderd aanbod van wassen ex-voto's. De meeste kaarsengieters stopten met deze weinig rendabele activiteit. De loonkost werd te hoog doordat de productie niet geautomatiseerd kon worden. Het aanbod verschaalde en de afwerking ging erop achteruit. Versleten vormen werden niet meer vervangen, zodat de detaillering van de figuratieve ex-voto's verdween. Door deze vervlakking verminderde de aantrekkingskracht van de beeldjes, waardoor de vraag verder daalde. Momenteel is S. Bouckaert in Ieper de enige kaarsengieter in ons land die nog steeds wassen ex-voto's laat gieten. Wegens te hoge loonkosten bij dit ambachtelijk werk heeft hij de eigenlijke productie evenwel toevertrouwd aan een beschutte werkplaats. (zie bijlage). (Adriaen 1995: 80-81)

Tot op vandaag echter worden er nog steeds wassen ex-voto's aangetroffen. In Oost-Vlaanderen bijvoorbeeld worden er nog steeds wassen ex-voto's geofferd, zij het dan wel op een bescheiden en steeds kleiner wordende schaal. Aangezien het aantal producenten praktisch tot nul is herleid, worden de nog resterende wassen ex-voto's zolang mogelijk herbruikt. Door breuk, opkoop of verwijdering door verzamelaars verschaalt het assortiment. Het bestaan van het gebruik werd in 1995-1996 nog vastgesteld op volgende plaatsen: Ertvelde (O.-L.-Vrouw van Stoepe), Gent (H. Grafkapel aan de Sint-Baafskathedraal), Grotenberge (O.-L.-Vrouw van Lourdesgrot), Lokeren (Kopkapel), Mendonk (Sint-Bavokapel), Melsele (O.-L.-

Vrouw van Gaverland), Nevele (O.-L.-Vrouw van Zeven Smarten), Puivelde (Sint-Job en Sint-Antonijs-Eremijt), Schellebelle (H. Cornelius), Sinaai (Sint-Rochuskapel), Waasmunster (Sint-Antonijskapel aan de Rodendries) en Zwijndrecht (H. Machutus). (Stroobants en Adriaen 1996: 13-14)

Zilveren ex-voto's en juwelen

De ex-voto's van zilver en goud kwamen reeds voor in de vroege Middeleeuwen. Toen werden er heuse zilveren staven of grote kruisen geofferd aan een hogere macht. Het spreekt vanzelf dat niet iedereen het zich kon veroorloven offergaven van dergelijke afmetingen te laten maken, vandaar dat er uiteraard ook kleinere zilveren ex-voto's in omloop waren. Deze ex-voto's kregen de vorm van een menselijke figuur, van bepaalde ledematen, van organen zoals een hart, dieren enz. Ze werden soms driedimensionaal, maar meestal tweedimensionaal uitgevoerd, gedreven in een al dan niet stevige zilverplaat. Zij waren het werk van plaatselijke zilversmeden.

Deze giften bleven ook tijdens de volgende eeuwen gebruikelijk in onze gewesten. Vooral zilveren harten waren zeer populair. Ze waren drie- of tweedimensionaal, al dan niet voorzien van vlammen bovenaan of van een gegraveerd monogram, meestal ter ere van O. -L.-Vrouw. Ze werden tijdelijk opgehangen aan de heiligenbeelden of aan speciaal voor dit doel vervaardigde piramiden, die ter gelegenheid van bepaalde feestdagen op het altaar werden geplaatst en waar de gelovigen hun zilveren offeranden of juwelen aan ophingen. Nadien werden de ex-voto's vaak op een houten bord genageld of in een met glas afgeschermd kast in de omgeving van het altaar aan de kerkmuren opgehangen. Ze waren hiervoor bovenaan voorzien van een gedreven gat, waardoor een nagel of een touwtje gestoken kon worden. (Adriaen 1995 : 55; Vanlooocke et al 2000 : 28)

Sinds de zeventiende eeuw werden ook zilveren of gouden bollen aan heiligenbeelden (vooral O.-L.-Vrouw) of aan broederschappen geschonken. Deze bollen vormden de prijzen die lokale kaatsers ontvingen ter gelegenheid van openbare wedstrijden. Vanaf de zeventiende eeuw werd het stilaan een traditie dergelijke bollen aan de kerk of aan een welbepaalde heilige te offeren. Zo werden in de Sint-Martinuskerk van Aalst in 1635 vier zilveren en één gouden bol aan de kapel van O.-L.-Vrouw van de Rozenkrans geschonken. Ook in Lebbeke ontvingen de kerkmeesters van de O.-L.-Vrouwkerk in de achttiende eeuw van de plaatselijke kaatsers geregeld een zilveren bol. Men bood hen in ruil meestal een receptie aan in de lokale herberg. Een dergelijke bal, soms "*eenen silveren weirelt*" genoemd, werd te Lebbeke soms gebruikt als zilveren rijksappel in de hand van het Jezuskind. (Dauwe 1995:138-139; Stroobants en Adriaen 1996: 28)

Ook in de negentiende eeuw kenden de zilveren en de gouden ex-voto's en juwelen een blijvend succes. Typisch voor de zilveren ex-voto's van de negentiende en begin twintigste eeuw is dat ze vaak gemaakt werden uit heel dunne plaatjes zilver. De inventaris van de O.-L.-Vrouwkerk in Lebbeke vermeldt reeds in 1817 "*tien zilvere offeranden, bestaende uit plaeten, heel dunne*". In tegenstelling tot vroeger, toen deze voorwerpen nog door zilversmeden met de hand werden gedreven en geciseleerd, werden de ex-voto's sedert de negentiende eeuw met behulp van matrijzen in een zilverplaat geperst. Sommige tellen één tot drie zilvermerken, waarvan de meeste nog op identificatie wachten.

Uit een eerste snelle vergelijking van dergelijke ex-voto's, blijkt dat ze vermoedelijk het werk zijn van een handvol producenten die, op basis van gelijkaardige modellen, soms een hele reeks met diverse motieven en formaten op de markt brachten. De uitwerking van de achtergrond, van de randen en zelfs het gebruik van een soort reeksnummer, moeten op termijn toelaten de meeste negentiende-eeuwse ex-voto's aan enkele ateliers toe te schrijven. Sommigen dragen bovendien op de achterzijde in inkt nog de aanduiding van de prijs waarvoor ze te koop werden aangeboden.

De onderwerpen ondergingen in de negentiende eeuw weinig of geen veranderingen. We zien voornamelijk voorarmen, armen, benen, ogen, bunselkinderen, geknielde mannen en vrouwen, vlamme harten (soms op de bolle spiegel voorzien van een madonna of een Heilige Antonius, Heilige Rochus, enz.), allerlei dieren (varkens, koeien, stieren, schapen, paarden), maar ook huizen en schepen, enz. (Dauwe, 1995: 138-139)

De producenten van zilveren ex-voto's dienen we vanaf de negentiende eeuw niet noodzakelijk te zoeken in het milieu van de edelsmeden. Ook graveurs en medailleurs, die zeer bedreven waren in het snijden van ijzeren of koperen matrijzen, waren op dit terrein actief. Met dezelfde persen en hun voor andere doeleinden beschikbaar materiaal, konden ze moeiteloos overschakelen op halfautomatische productie van tweedimensionale zilveren ex-voto's. (Stroobants en Adriaen 1996: 27-28)

In de eerste helft van de twintigste eeuw kwam aan de productie van zilveren ex-voto's een einde. Degenen die aan de vernieling ontsnapten, vinden we nu meestal terug in één of andere kerkschat (soms werden zilveren ex-voto's hersmolten om er bijvoorbeeld zilveren wijnkelken van te maken), als ze al niet in privé-collecties of in lokale musea terecht kwamen. Hierbij gingen hun herkomstgegevens vaak verloren.

Ex-voto's in gebruik: de bedevaarttraditie

Bedevaarten zijn de uitdrukking van een eigen soort religiositeit, waarvan de concrete beleving wordt gerangschikt onder 'volksdevotie' of 'volksgodsdienst'. Tot voor enkele tientallen jaren werd de traditie van de bedevaart nog in ere gehouden. Sedert jaren staan de bedevaartgebruiken onder sterke druk van een steeds sneller evoluerende, mondiale maatschappij. Toch is de bedevaart nog niet helemaal uitgestorven. De sterkte van deze traditie bestaat onder andere hierin dat bedevaarten, voor alle leeftijden en sociale klassen, een eigen uitdrukkingvorm geven aan het religieuze, namelijk deze van het gebaar en de emotie. Bedevaarten verbinden op een eigen manier gevoel en rationaliteit, lichaam en geest, gebaar en woord.

Bedevaartpraktijken hebben voor gelovigen soms zeer verschillende betekenissen. Sommigen vragen bescherming en bijstand, anderen ervaren een bedevaart als een moment van herbronning van hun geloof of geven hem het karakter van een boetetocht. Nog anderen gaan op bedevaart om een bijzondere gunst te verkrijgen. Hun smeekgebeden hebben betrekking op de eigen gezondheid of op die van hun familieleden en vrienden. Goede relaties binnen het gezin waren ook een vast onderdeel van het gebed. Tenslotte zijn er ook bedevaartplaatsen waar de heilige vereerd en geloofd werd.

Bedevaarten kenden de grootste toeloop rond hoogdagen als naamfeesten, kermissen en jaarmarkten. Deze tochten naar een bijzonder heiligdom waren niet alleen een uiting van volksdevotie maar ook van nood aan sociaal contact. Op bedevaart gaan was dus een sociaal fenomeen, een groepsaangelegenheid. Dit verklaart eveneens waarom bedevaartstoerisme sommige mensen blijft aanspreken. (Roeck 1982: 69-72)

In de contactritus wordt het principe overdraagbaarheid geconcretiseerd. Dit principe werkt in twee richtingen: ofwel wordt de genezende kracht van de heilige overgedragen op de bedevaarder, ofwel wordt, in de andere richting, de ziekte van de bedevaarder overgedragen op de heilige zodat deze het gevaar kan neutraliseren. In het eerste geval worden objecten door de bedevaarder bij zich gehouden: hij neemt gewijde objecten mee die de heilbrengende kracht materialiseren en hem beschermen. In het tweede geval laat hij objecten achter: meestal wordt de ziekte overgedragen op het object, dat dan op zijn beurt op de heilige wordt opgedragen.

Vrij lange afstanden werden vaak te voet door bedevaarders afgelegd om in een ander gehucht, in een ander dorp of soms in een andere provincie een kerk of kapel te bezoeken. Dit feit alleen al wijst erop

dat de devotionele mens er niet genoeg aan had om alleen maar te bidden tot God, al dan niet via de heiligen. Voor hem was het noodzakelijk om er op één of andere tastbare manier contact mee te krijgen. De meest eenvoudige en directe manier om dat contact te voelen is het aanraken van het beeld van de heilige. Zelfs het aanraken van de kleding ervan was voor vele bedevaarders al genoeg. De drang naar contact is dan ook weerspiegeld in de immense hoeveelheid objecten die met bedevaarten te maken hebben. Het grote aantal devotionalia weerspiegelt hoe belangrijk het door de bedevaarder werd gevonden om iets mee te brengen van zijn tocht of om er iets na te laten.

Het principe waarbij de ziekte overgedragen wordt op de heilige is vooral duidelijk in het geval waar de *ex-voto's* effectief gebruikt werden bij het ritueel en dus deel uitmaakten van de therapie. Een goed voorbeeld zijn dan ook de lintjes waarmee de koorts werd 'afgebonden' (waarover verder meer), maar ook de spijkerbomen waaraan de ziekte (letterlijk) wordt vastgenageld. Bij het dienen tegen de nagelgaten komen wij rituelen tegen die niet altijd verlopen volgens een vaste formule, maar in principe wel hetzelfde idee concretiseren: de ziekte wordt overgedragen op een aantal nagels door ze aan te raken, waarna ze, beladen met de ziekte, worden teruggegeven aan de heilige. In sommige gevallen moesten ze geteld worden: het aantal nagels moest dan overeenkomen met het aantal nagelgaten. In andere bedevaartsoorden was dit niet het geval. Soms moest men ze in de hand nemen terwijl men de kerk rondging; soms werden ze gewoon van het ene bakje in een ander gelegd.

De kronen in Hove-bij-Edingen werden op het hoofd gezet. Men ging al biddend drie maal rond de kerk, waarna de kronen terug op hun plaats werden gezet. Ook bij andere *ex-voto's*, die gegeven werden als dank, ligt deze contactritus aan de basis van hun voorstelling: iemand die genezen is aan een been, offert een been; iemand die genezen is aan een arm, offert een arm. Er bestaan ook ijzeren antropomorfe *ex-voto's* waarvan de armen en de benen losgehaakt kunnen worden van de romp. Deze zouden 'multifunctioneel' geweest kunnen zijn, in die zin dat ze naar alle waarschijnlijkheid zo gemaakt werden dat de nodige (of overbodige) elementen er afgehaakt konden worden.

Contact was nog belangrijk als de vraag of wens niet ingewilligd werd. Men ging zelfs zover dat men de heilige als het ware kon straffen! Zo werd het beeld van de heilige Antonius met zijn gezicht naar de muur gezet, als hij niet snel genoeg had geholpen bij het terugvinden van een verloren voorwerp. Hij moest zo blijven staan totdat het voorwerp in kwestie weer opdook. Deze gewoonte is trouwens een

bewijs van de vertrouwelijkheid waarmee men binnen het volksge-
loof omging met de heiligen: zij stonden niet veraf, maar als mens
tegenover de mensen.

De bedevaarder stelt zich niet altijd tevreden met louter bidden, met
het onderhouden van octaaf of novene, met het offeren van een ex-
voto of het doen van een ommegang, de traditionele circumambula-
tio rond een beeld of een kerk, in een stad of op het platteland. Hij wil
van het genadeoord iets concreets, iets tastbaars, iets bruikbaar mee-
brengen, waarmee hij de kwaal kan bestrijden en genezen. Op de eer-
ste plaats denken we hier aan de gewijde kaars, niet aan deze die geof-
ferd wordt voor het beeld van de heilige, maar aan deze die men naar
huis kan meedragen. Ze werden voor de eerste keer aangestoken aan
de paaskaars en daarna weer gedoofd. Op cruciale momenten, zoals
bijvoorbeeld tijdens donder en bliksem, werden ze in de huiskamer
aangestoken als bescherming voor het gezin. Verder is het nog belang-
rijk te weten dat de kerk de was van geschonken ex-voto's hersmolt
tot kaarsen.

De takjes die gewijd worden op Palmzondag zijn ook nu nog in vele
huizen te vinden, waar ze meestal vastgemaakt worden achter een
kruisbeeld aan de muur. Medailles zijn eveneens belangrijk. Men
bracht ze mee om veeziekten te bestrijden of te voorkomen; men hing
ze in de stal of aan de drinkput. Ook de rode draadjes of lintjes zijn
ons niet onbekend. De meeste hiervan worden gebruikt tegen de
kinkhoest, zoals bij Sint-Bavo in Merkem. In Eke waar de H.
Dorothea wordt aangeropen tegen "Distel, Roose en Hooftpyne", is
er, volgens een oud aanplakbiljet achteraan in de kerk, sprake van
"Syden-draetkens" te wijden. Waarschijnlijk waren dit ook rode
draadjes, de voorgangers van die rode draadjes in Eke, die tot vijf jaar
geleden nog in gebruik waren. Het rode draadje van O.-L.-V. van
Dadizele houdt op de eerste plaats verband met de draad uit het
legendemotief. De H. Maagd wordt er aangeropen tegen de meest
uiteenlopende kwalen, dus ook tegen de kinkhoest. Wie van Dadizele
komt, draagt het rode draadje dagenlang in zijn knoopsgat.

Wie de naam van de H. Margareta van Antiochië hoort, denkt
onmiddellijk aan barensood en bevalling, maar ook aan krampen en
kramplinten. De Margaretabedevaart bij uitstek is Lichtervelde, waar
niet minder dan drie verschillende soorten linten (zwarte, roze en
grijze) in gebruik zijn. Er is een type dat men om het been bindt, ter-
wijl een ander rond de lenden gedragen wordt.

Tenslotte mogen we zeker de bedevaartsvaantjes niet vergeten. De
eerste vaantjes verschijnen rond 1500, weerom gekocht als tastbare
herinnering aan een bedevaartsoord. De driehoekige vaantjes, die

soms in aanraking gebracht waren met het heiligenbeeld, kregen een ereplaatsje in het huis, de schuur of de stal. Ze moesten de bewoners en het vee beschermen tegen allerhande ziekten of ongelukken. Met het vaantje werd dus de bovennatuurlijke voorspraak van de heilige in huis gehaald. Vaantjes werden onder de kleren gedragen, aan de boerenkar, de fiets en later aan de auto gehangen. Minder bekend is misschien dat meegebrachte vaantjes ook het bewijs leverden voor mensen die van het bedevaarten hun beroep maakten en voor anderen op pelgrimstocht trokken tegen betaling. Met de hulp van heemkundige kringen vinden de vaantjes de waardering terug die hen toekomt. De prachtige grafische kunst erin opgeslagen, dikwijls een scène uit het leven van de heilige die verwees naar de kwaal waarvoor het gebruikt werd, bergt tevens een schat aan informatie over onze eigen volksaard. Waar men gaat langs Vlaamse wegen....Vlaanderen is en blijft de streek van de Mariaverering. De meeste vaantjes zijn dan ook aan haar toegewijd. (Giraldo 1957: 6; Geentjes en Pellaerts 1995: 38)

Het ontstaan van deze devoties en bedevaarten en het ermee samenhangende gebruik van ex-voto's kan toegeschreven worden aan diverse factoren. Ze ontstonden onder meer op plaatsen waar de heilige leefde of al dan niet de marteldood stierf. Ook door allerlei associaties ontstonden er bedevaarten. Zo onder meer tussen de naam van een ziekte en de naam van een heilige: Sint-Amandus werd aange-roepen tegen 'den ouden man', de Heilige Blasius tegen de 'blaren' en de Heilige Clara voor 'klaar weer'. Soms wordt de naam van een heilige geassocieerd met een ziekte op grond van een gebeurtenis in zijn/haar levensverhaal: de H. Godelieve - die gewurgd werd - wordt aangeroepen tegen keelpijn; Sint-Job - bedekt met vreselijke zweren - tegen alle huidaandoeningen; de H. Apollonia - een martelares wier tanden uitgetrokken werden - tegen de tandpijn; de H. Catharina tegen het 'katrienewiel' (een cirkelvormige schimmel); Sint-Rochus tegen de pest, omdat hij ervan genas, enz.

O Rochus door uw heylig leven
 Wilt ons uwen bystand geven
 Dat god de besmetting straf
 Weird van uwe dienaress af
 Opdat wy al onze dagen
 Mogen god door u behagen
 Wezen van de pest altyd
 En van rotte kors bevryd.

(Opschrift van bedevaartsvaantje met Sint-Rochus, papier, steendruk (17x 24cm), type van 1814, O.-L.-Vrouwkerk te Deinze)

Associaties met bepaalde ziekten waren later wel aan allerlei veranderingen onderhevig. Ook de naam van de bedevaartplaats kon asso-

ciaties oproepen met een ziekte: zo wordt O.-L.-Vrouw in Westrozebeke aangeropen tegen 'roos'. Indien men niet weet welke heilige de beste voorspreker zou zijn voor een bepaald probleem, zijn er altijd heiligen die goed zijn voor zowat alles, zoals bijvoorbeeld de H. Veerle. Men kan natuurlijk ook steeds bij de Maagd Maria terecht.

Voor de gelovige was het van geen enkel belang of een heilige al dan niet als zodanig erkend was door de kerk. Deze laatste was hierdoor verplicht een dualistische houding aan te nemen: enerzijds keurde ze de heiligenverering goed, maar anderzijds begreep ze ook dat hierin voor de zuiverheid van de (monotheïstische) leer een zeker gevaar bestond onder de vorm van afgoderij. De kerkelijke overheid is dan ook op bepaalde tijdstippen ertoe overgegaan paal en perk te stellen aan de horden 'heiligen' die door het volk werden vereerd. (De Loose 1996: 38-40)

Hoewel de bedevaarten zich ook in de tweede helft van de twintigste eeuw handhaven, kan een duidelijk achteruitgang in het bedevaartgebruik niet ontkend worden. Dit hangt samen met een groot aantal factoren, waaronder de achteruitgang van geloof en geloofsbelevissen en de vooruitgang van de hygiëne en de geneeskunde, om maar de voornaamste te noemen. Vroeger lag de bedevaarttraditie veilig ingebed in het religieuze systeem, dat de normen in onze overwegend agrarische maatschappij vastlegde. Iedereen geloofde in het nut van de bedevaart, waardoor dit gebruik ook voor iedereen geloofwaardig bleef. Waren er gezondheidsproblemen, dan ging men eerst in de onmiddellijke omgeving bidden tot de heilige en indien dit niet hielp trok men desnoods verder. De dokter werd er slechts bijgeroepen indien de devotie praktijken geen resultaat opleverden. Nu is de situatie in die zin veranderd dat men eerst alle mogelijke stappen onderneemt, voordat men zich in uiterste nood op bedevaart begeeft. We mogen hierbij ook niet vergeten dat de geneeskunde inmiddels een lange weg heeft afgelegd. (Giraldo 1957: 7)

Het fenomeen bedevaart is nog verre van verdwenen. Nog steeds worden bedevaartsoorden bezocht door gelovige mensen die hulp zoeken bij een hogere macht. Het mag dan ook zijn dat vele ziekten niet meer zo problematisch zijn als vroeger, toch weten we dat de geneeskunde in vele gevallen machteloos staat. En wat blijft er dan nog over dan geloof en hoop?

Er zijn anderzijds ook de psychosomatische klachten, die door een sterk geloof in genezing wel degelijk verdwijnen. In deze gevallen is er immers alleen geloof nodig om te genezen: de moderne mens zal naar de psycholoog gaan, relatietherapie volgen of aan yoga beginnen. Vroeger, bij gebrek aan deze therapieën was het overtuigend

geloof in de hulp van een heilige vaak genoeg om een positief resultaat te bereiken.

Tegenwoordig worden vooral de Maria-oorden nog druk bezocht, maar Onze-Lieve-Vrouw is niet de enige waarbij hulp gezocht wordt: voor zowat elke wanhopige mens staat een specifieke heilige ter beschikking, een fenomeen dat soms wel eens met een 'polikliniek' vergeleken wordt. Elke heilige heeft zijn specialiteit(en) en de vereringsplaatsen waren op zo'n manier over het hele land verspreid dat ze zonder veel moeite te bereiken waren. Bijna elk dorp, sommige zelfs niet groter dan een gehucht, had zijn eigen heilige en soms meerdere. Vele van deze kleinere bedevaartsoorden zijn echter mettertijd vergeten. (Geentjes en Pellaerts, 1995: 39)

Besluit

Mensen zoeken voortdurend naar oplossingen voor hun problemen, willen het magische ontdekken, zoeken antwoorden op vele vragen. Onze voorouders streden een harde strijd voor zelf- en soortbehoud. Rituele handelingen versterkten hun wil en hoop en brachten ontlasting voor emoties. We hebben getracht eerbied af te dwingen voor de gebruiken van de mensen die ons voorgingen en oude herinneringen af te stoffen.

Een ex-voto is een universeel voorwerp: het wordt gebruikt in alle culturen en het is van alle tijden. Ook nu nog worden dergelijke votieve gaven geofferd: in Poperinge bijvoorbeeld schenken gelovigen nog steeds kleren, krukken, kussenslopen en zakdoeken aan het Onze-Lieve-Heersboompje. Ook andere en grotere pelgrimsoorden kennen in deze jachtige tijden een 'revival'.

Een pelgrim kan om het even wie zijn; bedevaartsoorden worden zowel door een moeder van zeven kinderen als door de vrouw van een arts bezocht, zowel door de student als de fabrieksarbeider. Voor elke specifieke kwaal houden traditionele bedevaarders er een uitgebreid aantal gespecialiseerde heiligen op na. Maar juist hier knelt het schoentje. De kerk ziet dat de gelovige 'God in den hoge' diversifieert en hem opsplijt in een aantal godheden, die elk een eigen machtsgebied toebedeeld krijgen. De kerk vreest dan ook dat het monotheïsme op het spel staat. Vandaar dus dat de kerk het gebruik van ex-voto's afkeurde en het beschouwde als een vorm van bijgeloof. In sommige kerken was het offeren van ex-voto's zelfs verboden.

Ondanks het feit dat het gebruik van ex-voto's onlangs nog op een aantal plaatsen vastgesteld werd, nam hun voorkomen (in het algemeen genomen) af in de tweede helft van de twintigste eeuw: het suc-

ces van de geneeskunde had een nadelige invloed op deze vorm van devotionele volksgeneeskunde en, zoals eerder vermeld, speelde de kerk hier eveneens een niet onbelangrijke rol in. Ook om praktische redenen werden wassen ex-voto's uit kerken en kapellen verwijderd: ze lieten een vuile indruk na omdat ze vaak stof en roet aantrokken, maar ook wegens brandgevaar werden de wassen exemplaren uit de kerken gehaald.

Bijlage

Bezoek aan de kaarsengieterij Bouckaert in Ieper

Stefaan Bouckaert zette de kaarsengieterij van de familie Van Acker (gesticht in 1835) voort in de Elverdingestraat 36 te Ieper. De plaasteren gietvormen voor de productie van wassen ex-voto's gebruikte hij van zijn voorganger. De exemplaren van Bouckaert zijn goed te herkennen: ze zijn in een dunne laag paraffinewas gegoten, waardoor ze broos zijn en dus makkelijk te vervormen. Een ander kenmerk is dat ze steeds voorzien zijn van een rood draadje. Stefaan Bouckaert leverde zijn votiefbeeldjes aan kerken te Elverdinge, Westouter, Poperinge, Izenberge, Kortrijk en andere. Er valt op te merken dat recentere wassen ex-voto's minder gedetailleerd zijn dan oudere exemplaren. Die vervlakking ontstond toen men een nieuwe gipsen gietvorm maakte, omdat de oude gebroken of versleten was, naar het model van een wassen ex-voto.

Aangezien de vraag naar ex-voto's door een dalend gebruik enorm verminderd is en omdat op veel bedevaartsoorden de wassen ex-voto's steeds opnieuw worden gebruikt, laat de heer Bouckaert de wassen ex-voto's gieten in een beschutte werkplaats. Vroeger werden ex-voto's na gebruik, samen met het kaarsafval, opnieuw verkocht aan de kaarsengieterij. Daar werden ze dan hersmolten. De heer Bouckaert had voor ons één exemplaar van elke ex-voto laten gieten, hetgeen betekent dat we kinderkopjes, armen, benen, voeten, varkens, konijntjes, geiten, runderen, kippen, (holle) vlamme harten, en Mariafiguren mee naar huis kregen. Hij vertelde dat hij vroeger ook nog vlakke brandende harten had gemaakt. Centraal stond er een O.-L.-Vrouw met kind op een maansikkel. De gietvorm voor dergelijke votieve gaven werd vervaardigd met een zilveren ex-voto als model.

Bibliografie

- Adriaen M. (1995), *Productieateliers voor wassen ex-voto's in West-Vlaanderen*. Brugge, s.e.
- Dauwe J. (1980), Het votieve kinderportret, een typologische benadering. In: *Ons Heem* 34 (1-2), blz. 11-18.
- Dauwe J. (1995), *Oud zilverwerk in de O.-L.-Vrouwkerk te Lebbeke*. Dendermonde, s.e.
- De Cleene M. en Lejeune M. C. (2000), *Compendium van rituele planten*. Gent, Uitgeverij Stichting Mens en Cultuur.
- De Loose V. (1996), *Ijzeren ex-voto's in Brabant*. Licentiaatsverhandeling kunstwetenschappen R.U.G.
- Flanders, J. (1984), *Over Folklore*. Aartselaar, Uitgeverij de Keyser.
- Geentjes E. en Pellaerts T. (1986), *Magie, hekserij en volksgeloof*. Kapellen, De Nederlandse Boekhandel / Uitgeverij Pelckmans.
- Gerits J. (1991), De kaars in het volksleven. In: *Ons Heem* 45 (4-5), blz. 120-136.
- Giraldo W. (1960), *Ex-voto's uit Westvlaamse bedevaartplaatsen*. Gent, s.e.
- Giraldo W. (1989), *Volksdevotie in West-Vlaanderen*. Brugge, s.e.
- Roeck A. et al. (1982), *Vlaamse volkscultuur. Het traditionele volksleven*. Deurne, Uitgeverij Baart.
- Ruys R. (1989), *Tot heil van mens en dier. Populaire heiligen in het bisdom Gent*. Gent, s.e.
- Stroobants A. en Adriaen M. (1996), *Ex-voto's*. Dendermonde, s.e.
- Van Der Linden R. (1965), Ex-voto's op een graf te Dendermonde. In: *Oostvlaamse Zanten* 40 (6), blz. 30-33.
- Van Der Linden R. (1987), *Bedevaartsvaantjes. Volksdevotie rond 200 heiligen op 1000 vaantjes*. Brugge, s.e.
- Vanlooche D. et al. (2000), *Volksdevotie in Vlaanderen. Materiële getuigenissen van vrome huisvlucht en kunstnijverheid*. Kuurne, Uitgeverij Gevaert NV.
- Verstappen J. (1980), *150 jaar België. Volksleven 1830-1980*. Brugge, Uitgeverij Orion.
- Voye L., Bedevaarten en heiligdommen. In: *Kultuurleven* 62 (5), blz. 30-37.

Internetadressen (geraadpleegd in maart 2003)

ex-voto.cicv.fr/musee.html

www.votiveart.com

www.artnet.com/library